

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФОРМАЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Катта ўқитувчи Л.Ибрагимова

Аннотация

Ушбу мақолада ҳозирги замон шаклининг қўлланиш хусусияти хақида фикр юритилган. Ҳозирги замон феъл ясовчи қўшимчалар, ҳозирги замон феълнинг турлари юзасидан мисоллар билан ёритиб берган.

Калит сўзлар: Феъл, форма, категория, вақт, келаси, ҳозирги, ҳаракат, қўмакчи феъл.

Аннотации

В этой статье обсуждается природа использования формы настоящего времени.

Ключевые слова: глагол, форма, категория, время, следующий, настоящее, действие, вспомогательный глагол.

Annotation

This article discusses the nature of the use of the present tense form.

Keywords: Verb, form, category, time, next, present, action, auxiliary verb.

Феъл билдирган ҳаракатнинг бажарилиши албатта, маълум вақтда бўлади. Демак, ҳаракат вақт (замон) тушунчаси билан алоқадор бўлади. Грамматик замон категорияси ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини ифодалайди. Ҳозирги ўзбек тили феълнинг замон формаларига жуда бойлиги билан ҳам ҳарактерланади.¹

Ҳозирги ўзбек тилида ҳозирги замон феълнинг аффикслар ва қўмакчи феъллар ёрдамида ясалувчи бир неча формаси қўлланади. Ҳозирги замон феълнинг синтетик формаси қуйидаги аффикслар ёрдамида ясалади: -яп, -ётиб, -ётир, -моқда: ёзяпти, ёзаётибди, ёзаётир, ёзмоқда каби. Тасвирий формаси эса ёт, тур, юр, ўтир қўмакчи феъллари ёрдамида ясалади: ёзиб ётибди, ёзиб турибди, ёзиб юрибди, ёзиб ўтирибди каби.

¹ Ўзбек тили грамматикаси. 1- жилд. Морфология.- Т.: Фан, 1975 й, 475-76-б.

Ҳозирги замон формалари ҳаракатнинг нутқ моментида олдин бошланганлиги ва нутқ моментида ҳам тугамаганлигини билдиради. Бу форма билдирган ҳаракат нутқ моментида бажарилаётган (бажарилиб турган) ёки нутқ моментида бажарилмаётган бўлиши мумкин. Бундаги асосий нарса ҳаракатнинг худди нутқ моментида бажарилаётган бўлиши эмас, балки ҳаракатнинг нутқ моментида аввал бошланганлиги ва ҳозир ҳам тугамаганлиги, давом этаётганлигидир: Мана булар ажойиб ҳунар эгалари бўлиб ўсмоқда (Ибоҳон). Отанг боғда ишлаяптилар (Ҳ.Ғулом) Ҳозир у ўз қилмишидан анча пушаймон бўлаётибди. (Ҳ Назир).

Ҳаракатнинг давомийлиги (тугамаганлиги) маъноси ҳозирги замон формаларининг ҳаммасига хос. Шу сабабли таркибида ҳозирги замон кўрсаткичи бўлган ўтган замон феъл формалари ҳам давомлилик маъносига эга бўлади: ишлаётган эди, ишламоқда эди каби. Ҳозирги замон феъл формалари маъно ёки қўлланишдаги хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади.

Бу замон шакллари феъл асосларига –яп, –моқда, -(а)ётир, -(а)ётиб кўшимчаларини қўшиш билан ҳосил қилинади. Ҳозирги замон шакллари ҳаракат ва ҳолатнинг гап айтилаётган вақтда юз беришини ифодалайди.²

Ҳозирги замон феълнинг стилистик жиҳатдан нейтрал ва энг кўп қўлланадиган формаси -яп аффикси ёрдамида ясалувчи формадир. Бу форма ҳаракатнинг бошланганлиги ва ҳозир ҳам давом этаётганлиги маъносига бошқа бирор қўшимча маъно ифодаламайди.

-ётиб аффикси ёрдамида ясалувчи форма -яп аффикси билан ясалувчи формага нисбатан кам қўлланади. Бу форма нисбатан қадимий бўлиб, -яп аффикси -ётиб аффиксидан келиб чиққан. Шу сабабли бу икки аффикс ёрдамида ясалувчи феъл формаси маъно жиҳатдан бир-биридан фарқланмайди ва каттарок бир жумла ичида уларнинг иккаласининг аралаш қўлланиш ҳоллари кўп учрайди.

² Маҳмудов Н., Нурмонов А., Собиров А., Набиева Д. Она тили -Т.: Тасвир, 2005, 79-б.

Маъно жиҳатдан -ётир аффикси ёрдамида ясалувчи форма -яп ва -ётиб аффикслари орқали ясалувчи формалар билан бир группани ташкил қилади. Лекин у кўпроқ диалектал форма бўлиб, ёзувда асосан газета материалларида, поэтик асарларда учрайди:

Биз, мана, бир бутун қувватни тўплаб, шу олий жаҳонни қураётимиз.
(Уйғун)

Ҳозирги замон феълнинг -моқда аффикси билан ясалувчи формаси китобий услубга хос. Бу форма образли ифодаларда, тантанали, кўтаринки нутқларда қўлланади: Кеч куз. Олтиндек сап-сарик барглар дарахт шохларидан чирт-чирт узилиб ерга тушмоқда (Ж. Шарипов). Қушлар шохдан шохга сакрашиб қувноқ сайрашмоқда. Кишлоқ устида кишига ҳузур берувчи тонг шабадаси ғир-ғир эсмоқ да (Х. Назир). Бу мисоллардаги -моқда аффикси билан ясалган феъл формаси -яп аффикси ёрдамида ясалувчи форма билан алмаштирилса, воқеа оддий баён тусини олади. -моқда аффикси билан ясалувчи форманинг биринчи ва иккинчи шахсга нисбатан учинчи шахсда, биринчи ва иккинчи шахснинг бирлигига нисбатан кўплигида кўп қўлланишининг сабаби ҳам унинг юқорида айтилган хусусиятидан келиб чиқади.

-моқда аффикси билан ясалувчи форманинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири унинг бўлишсизлик (инкор) формасига эга эмаслигидир.

Тўрт ҳолат феълнинг — ёт, тур, юр, ўтир феълларининг ҳозирги замон формаси алоҳида кўринишга эга. Буларнинг ҳозирги замон формаси -(и)б аффикси билан ясалган равишдошга шахс-сон қўшимчаларининг қўшилишидан ҳосил бўлади: ётибман, ётибсан, ётибди; турибман, турибсан, турибди; юрибман, юрибсан, юрибди; ўтирибман, ўтирибсан, ўтирибди каби: Станцияда яна икки вагон тахта, цемент, ойна, тунукалар ётибди (А. Мухтор). Республикамиз олдида жуда катта, юксак вазифалар турибди (Ойбек). ...чирмандангни секинроқ черт, далада ҳали эл юрибди (Ойбек).

Тўрт ҳолат феълнинг бу формаси ўтган замон маъносини ҳам ифодалайди. Ўтган замон ёки ҳозирги замон ифодаланганлиги контекстда

аниқлашади: Хон бир бегуноҳ одамни ғазабига олиб тошбурон қилдирибди, «тош отмаган одам қолмасин» деб ўзи тепасида турибди. Мулла Бурхон ҳам Ситоранинг келишини кутиб чиллахонадан бирон жойга чикмай ўтирибди, Ситора кўп кутдирмабди (С. Айний). Тўрт ҳолат феълнинг бу ҳозирги замон формаси булишсиз формада қўлланмайди. Агар бўлишсизлик кўрсаткичини олса, ўтган замон ифодаланади: ётмабди, турмабди, юрмабди, ўтирмабди каби.

Ёт, тур, юр, ўтир феълларининг ҳаракат ёки ҳолат ифодалашини фарқлаш керак. Ҳаракат билдирганда, уларнинг ҳозирги замон формаси -яп, -ётиб, -ётир аффикслари ёрдамида ясалади. Қиёсланг: ўрнида ётипти — ўрнида ётибди; ўридан туряпти — ўрнида турибди.

Ҳозирги замон феълнинг тасвирий формалари ёт, тур, юр, ўтир кўмакчи феъллари ёрдамида ясалади: ёзиб ётибман, ёзиб турибман. Мен звенога Гуломжонни мулжаллаб юрибман. Ҳали келишгани йўқ, ўзим ҳам хавотир бўлиб ўтирибман (А. Каҳҳор).

Тасвирий форманинг ёт, тур, юр, ўтир кўмакчи феъллари ёрдамида ясалувчи ҳар бир тури ўзига хос қўшимча маънолари ва бошқа хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади. Масалан, ёт кўмакчи феъли ёрдамида ясалувчи форма ҳаракат-ҳолатни кучайтириб ифодалайди: ёзиб ётибди, ишлаб ётибди, ёғиб ётибди каби; юр кўмакчи феъли билан ясалувчи форма ҳаракатнинг узоқ давом этишини билдиради: ишлаб юрибди ва б. Бу фарқли хусусиятлар ҳар бир кўмакчи феълга хос хусусиятлар ҳисобланади (Булар ҳақида «Кўмакчи феъллар» баҳсига қаранг).

Тўрт кўмакчи феъл ёрдамида ясалувчи ҳозирги замон феълнинг инкор формасида бўлишсизлик кўрсаткичи етакчи феълга қўшилади: ишламай турибди, бормай юрибди каби. Бўлишсизлик кўрсаткичи кўмакчи феълга қўшилса, ўтган замон ифодаланади: ишлаб турмабди.

Ҳозирги замон феълнинг тасвирий формаси аффикслар ёрдамида ясалувчи формага нисбатан анча олдин юзага келган.

Ҳозирги-келаси замон феълнинг икки формаси бор: 1) ҳозирги-келаси замон аниқлик формаси; 2) ҳозирги-келаси замон гумон формаси.

Ҳозирги-келаси замон аниқлик формаси -а, -й аффикси билан ясалган равишдошни шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинади: ёзаман, ёзасан, ёзади; ёзамиз, ёзасиз, ёзади(лар); ишлайман, ишлайсан, ишлайди; ишлаймиз, ишлайди(лар). Бу форма қуйидаги маъноларни ифодалаш учун қўлланади:

1. Ҳозирги замонни билдиради. Бунда қуйидаги ҳолатлар бўлиши мумкин: 1) ҳаракатнинг бажарилиши бирор вақт билан чегараланмайди, у предметнинг қонуний, доимий белгисига айланган бўлади: куш учади, ёзда ҳаво исийди, кулги умрни узайтиради ва б.Инсон юраги-нозик рубоб. Уни муҳаббат билан чертсанг, ишқ қўшиғини, вафо достонини эшитасан. (Ҳ. Гулом), Ўзбек қизлари севгисини айтмайди. Бир умр пинҳон тутуди (Сайёр). Куш уясида курганини қилади (Мақол); 2) шахс ёки предметнинг одатдаги, доимий ҳаракатини билдиради: Аёлим кишин-ёзин ичкари ҳовлининг юмушини қ и л а д и: кир ювади, уй-жойини супуради, нон ёпади, кўрпа қавийди, (Ойбек). Менинг икки танишим бор, бир-бирига ишонади, бирга ишлайди, бирга юради, бирга туради. (А.Қаҳҳор); 3) ҳаракатнинг бажарилиши бевосита нутқ моментига, ҳозирга оид бўлиши мумкин: Ўйигит ниҳоятда исиб кетган. Пешонаси, юзларидан тинмай тер қуяди (Сайд Аҳмад). Ўша куни бўлиб ўтган шов-шув ҳали ҳам қулоғим тагида шанғиллайди, ҳали ҳам миямни гангитяпти (Б. Кербобоев). Аллақандай қинғир-қийшиқ йулларда юриб, жиноят қилиб, жар ёқасида турасан, бола!!' (Яшин).

Ҳаракат предметнинг доимий белгиси, одатдаги ҳаракати бўлганида ҳам бу ҳаракатнинг ҳозирги замонга оидлиги инкор этилмайди, балки бу ҳаракат ҳозирги замон учун ҳам характерли бўлади. Шу сабабли куш учади, одам гапирди каби гаплардаги учади, гапирди феъллари ҳозирги замон маъносини ифодаловчи формалар ҳисобланади (грамматик жиқатдан феълнинг ўтган замон, ҳозирги замон ва келаси замонидан бошқа яна қандайдир замони йук). Ҳозирги келаси замон формаси ҳозирги замон маъносини ифодалаган ҳолларда ҳаракатнинг бажарилишини маълум вақт доирасида

конкретлаштирмаслиги билан ҳозирги замон феъл формаларидан фарқланади. Шунга кура, ҳаракат-ҳолат ҳозирги вақтга оид бўлган ҳолларда ҳам ҳозирги-келаси замон формаси билан алмаштирилса, маънода маълум ўзгариш сезилади. Киёсланг: нега индамайсан — нега индамаяпсан. Худди шу хусусиятига кура қуйидаги мисоллардаги ҳозирги-келаси замон формасини ҳозирги замон формаси билан алмаштириб бўлмайди: Кўкрагингиз ярқ-ярқ қилади-ю, яна яёв келяпсиз (Ойбек). Нега қочган беданадай пушиб чурқиллайсан (А. Қаҳҳор).

2.Келаси замонни билдиради: Боланг уч-турт кун қийналади, кейин ўрганиб кетади (А.Қаҳҳор). Ҳам ишлайман, ҳам ўқийман, бўлгани шу. Институтнинг сиртқи бўлимига кираман (Ш. Рашидов).

Келгусида бажарилиши аниқ бўлган ҳар қандай ҳаракат ҳозирги ўзбек тилида шу форма орқали ифодаланаверади.

Ҳозирги-келаси замон гумон формаси сифатдошнинг -(а)р (-мас) аффикси билан ясалувчи турини шахс-сон билан туслаш орқали қосил қилинади: ёзарман, ёзарсан, ёзар; ёзармиз, ёзарсиз,. ёзар (лар); ёзмасман, ёқмассан, ёзмас; ёзмасмиз, ёзмасмиз, ёзмас- (лар). Замон ифодалашига кура бу форма ёзаман, ишлайман типидagi формадан фарқланмайди, яъни бу форма ҳам ҳозирги замон ва келаси замон маъноларини ифодалаш учун қуллана олади:

. Қаердан биласан, балки ҳозир ҳам юқоридан қарарман (А. Қаҳҳор). Шу атрофда юргандир, келиб қолар (С. Анорбоев). Агар ярам жуда ҳам безовта қилса, санчагта ўзим борақоларман (Н. Сафаров).

Ҳозирги-келаси замон феълнинг ёзаман, ишлайман типидagi формаси билдирган ҳаракатни гумон тарзда ифодалашда ёзарман, ишларман типидagi форма қўлланаверади: заводда ишлайди — заводда ишлар, эртага келади — эртага келар ва б. Лекин ҳозирги замонга оид ҳаракатнинг гумон тарзда ифодаланишида, асосан, -дир аффикси ва -са керак ёрдамида ясалувчи форма қулланиши сабабли (ишлаётгандир, ишласа керак каби) ишлар, келар

типидаги форманинг ҳозирги замон маъносида қўлланиши нисбатан кам учрайди.

Ҳозирги-келаси замон гумон феъли формаси шарт эргаш гапли қўшма гапларда бош гапнинг кесими вазифасида, кўпинча, фикрнинг қатъий ифодаси учун ҳам қўлланади: Агар ўлган киши қайта тирилса, бундан ортик ажойибот бўлмас (А. Убайдуллаев). Ҳозирги-келаси замон гумон формаси бу маънода қўлланган гап баъзан содда гап кўринишида бўлади. Лекин шунда ҳам бу феъл формаси билдирган ҳаракатнинг бирор шарт билан боҳланганлиги сезилиб туради: Сенга теккан баримни кесиб ташларман (Н. Сафаров).

Ҳозирги-келаси замон гумон формаси келаси замон маъносида қўлланганда, у билдирган «гумонлик»нинг даражаси бир хил бўлмаслиги мумкин: Балки завод қуриш учун авора бўлишга тўғри келмас, биз тайёр заводни, ишлаб турган заводни қўлга олармиз ва жуда ҳам арзонга олармиз.(Ойбек). Пулингни ярмига тўплаб ипак ол, қолганини сарфлама, читини кейин оларсан (Ойбек). Биринчи мисолда ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслигини ҳақиқатда ҳам сўзловчининг билмаслиги ифодаланади ва шунинг учун бу гапда «гумон» «билмаслик» маъносини ифодаловчи, балки сўзини қўллаш мумкин бўлади. Кейинги. гапда эса бундай эмас. Бу гапдаги оларсан формаси ҳаракатнинг бажарилишини аниқ тарзда ифодаламайди. Лекин у ҳаракатнинг бажарилиши ноаниқ эканини (сўзловчининг билмаслигини) таъкид билан ифодаламайди. Шу сабабли бу гапда балки сўзини қўллаш ҳам мумкин эмас. Биринчи ҳолатда ҳозирги-келаси замон гумон формаси ўрнида -са керак ёрдамида ясалувчи формани қўллаш мумкин: эртага келар — эртага келса керак. Иккинчи ҳолатда эса ҳозирги-келаси замон формаси ўрнида бу формани қўллаб бўлмайди. Мисоллар: Кадр-қимматларингни туширманглар бўтам. Яна танангизга ўйлаб кўрарсиз (Ж. Абдуллахонов).

Мана ўғлим, эртага ўзинг олиб ер сан мороженоени (О. Ёқубов).

Демак, биринчи ҳолатда аниқ билмаслик, ноаниқлик таъкидланиши билан айтилаётган ҳаракат-ҳодисанинг акси ҳам назарда тутилади. Масалан, эртага келар деганда ҳаракатнинг эртага бажарилмаслиги мумкинлиги ёки эртадан бошқа куни келиши мумкинлиги ҳам назарда тутилади. Иккинчи ҳолатда эса айтилаётган нарсанинг акс томони назарда тутилмайди: Бир оз ўтириб борар сиз (Б. Рахмонов). Мен мана бу ўнгирда ёта тураман (А. Мухтор). Шунинг учун ҳам бундай ҳолларда сўзловчининг ҳаракатга даъвати, истаги, илтимоси каби муносабати ҳам ифодаланади (Юқоридаги мисолларга қаранг) Демак, ҳозирги-келаси замон феъл формалари, айрим фарқли модал маъноларидан қатъи назар, ҳозирги ва келаси замон маъноларини ифодалай олади. Худди шу хусусиятига кўра «ҳозирги- келаси замон формаси» деб аталади.